

शोधनिर्देशक : सरिता निरौला
पद: उप प्राध्यापक

गायत्रीप्रसाद रिजालको निबन्धकारिताको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत
महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस इलाम, नेपाली विभाग,
स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दशौं
पत्रको प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

रुपा राना

परीक्षा रोल नं.: १०१०५

त्रि.वि. दर्ता नं.: ९-२-१-२०५-२०१२

महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, नेपाली विभाग

इलाम, २०७५

शोधनिर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय, महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस इलाम अन्तर्गत नेपाली विभाग स्नातकोत्तर तह, दोस्रो वर्षकी रुपा रानाल 'गायत्रीप्रसाद रिजालको निबन्धकारिताको अध्ययन' शीर्षकको शोधपत्र मेरो निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो । निकै लगनशीलतापूर्वक तयार पारिएको शोधपत्रप्रति म सन्तुष्ट छु र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस इलामको नेपाली विभाग समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति :

वि.सं. २०७५/११/१५

ई. सं. २७ फेब्रुअरी, २०१९

.....

सरिता निरौला

(उप-प्राध्यापक)

शोधनिर्देशक

महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस

नेपाली विभाग, इलाम

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय
महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस
नेपाली विभाग
इलाम

स्वीकृतिपत्र

रुपा रानाद्वारा यस क्याम्पसको मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय नेपाली विभाग अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको नेपाली विषयको दशौं पत्रको प्रयोजनको लागि प्रस्तुत 'गायत्रीप्रसाद रिजालको निबन्धकारिताको अध्ययन' शीर्षकको शोध पत्रलाई नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर उपाधिको प्रयोजनका निमित्त स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति

विभागीय प्रमुख

.....
हस्ताक्षर

सरिता निरौला

उप-प्राध्यापक

शोध निर्देशक

.....
हस्ताक्षर

सह-प्राध्यापक

बाह्य परीक्षक

.....
हस्ताक्षर

मिति :-

वि.सं. २०७५/११/२३

ई. सं. ७ मार्च, २०१९

कृतज्ञता-ज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र एम.ए. नेपाली दोस्रो वर्षको मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय अन्तर्गत दशौं पत्र पुरा गर्ने प्रयोजनका लागि तयार पारिएको हो । 'गायत्रीप्रसाद रिजालको निबन्धकारिताको अध्ययन' शीर्षकको यो शोध तयार पार्न शोधपत्रको शीर्षक चयन सामग्री सङ्कलन परिमार्जन तथा परिष्कृत तुल्याई आवश्यक निर्देशन दिई उत्साह र प्रेरणा प्रदान गर्नु हुने शोध निर्देशक आदरणीय गुरुआमा सरिता निरौला ज्यूप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

प्रस्तुत शोधकार्यमा सहयोग गर्नुहुने विभागीय प्रमुख सरिता निरौला प्रति म कृतज्ञ छु । साथै विविध व्यस्तताका बावजुद पनि आवश्यक सल्लाह, सुझाव दिई सहयोग पुऱ्याउनु हुने नेपाली विभागका गुरु ऋषिेश्वर अधिकारीप्रति धेरै धेरै धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

यस अध्ययनलाई पुरा गर्न अनेक बाधा अड्चनको सामना गर्दै शिक्षा नै जीवनको मुल मन्त्र तथा उज्यालो ज्योति हो भन्दै शिक्षाको ज्योति तिर डोऱ्याएर लानुहुने, प्रोत्साहन, विभिन्न क्षेत्रबाट सल्लाह, प्रेरणा प्रदान गर्नुहुने पूजनीय माता मिनाकुमारी राना मगर र कर्मशील बन्न उस्ताही बनाउनुहुने पूज्य पिता मनीकुमार रानाप्रति सदा ऋणी छु । साथै शोध कार्यको सामग्री संकलन, सल्लाह र हर बखत साथ दिनुहुने, अगाडि बढ्न प्रोत्साहन दिनुहुने श्रीमान लक्ष्मण आले मगरप्रति अभारी छु ।

अन्त्यमा यस कार्यका लागि आवश्यक शोधपत्र र सामग्री उपलब्ध गराउनु हुने गुरुआमा र गुरु वर्ण तथा शोधपत्रको लेखन गरी शुद्ध पाण्डुलिपी टड्कन गरिदिनु हुने आदरणीय दाई कल्याण बस्नेत साथसाथै शोधपत्र लेखनका क्रममा मलाई आवश्यक सामग्री तथा जानकारी उपलब्ध गराई अमूल्य सहयोग गर्नुहुने गायत्रीप्रसाद रिजालप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दै प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग गर्नुहुने अन्य वर्गहरुप्रति धन्यवाद प्रकट गर्दै प्रस्तुत शोधपत्रको आवश्यक मूल्याड्कनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय, महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस इलाम समक्ष पेश गर्दछु ।

मिति :

वि.सं. २०७५/११/२३

ई. सं. ७ मार्च, २०१९

.....
रुपा राना

शोधार्थी

महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाम
नेपाली विभाग, स्नाकोत्तर तह, दोस्रो वर्ष

शोधसार

पूर्वको मेची अञ्चल पाँचथर जिल्ला आइसराइ गा.वि.स वडा नं. १ मेहेलबोटेमा जन्मिएका गायत्रीप्रसाद रिजालले वि.स. २०४८ सालदेखि नेपाली साहित्यमा औपचारिक रूपमा कलम चलाएका हुन हालसम्म उनले उपन्यास, कथा, कविता, गीतिलेखन तथा निबन्ध विधामा कलम चलाएर अघि बढेको देखिन्छ। विविध विधामा कलम चलाउने रिजाल बहुमुखी प्रतिभाका धनी व्यक्तित्व हुन्।

गायत्रीप्रसाद रिजालको निबन्धकारिताको अध्ययन गर्ने क्रममा यस शोध प्रबन्धलाई जम्मा पाँच परिच्छेद भित्रको मूल शीर्षकमा विभाजन गरी आवश्यकता अनुसार विभिन्न उपशीर्षकहरूमा राखेर अध्ययन गरिएको छ।

प्रस्तुत शोधपत्रको पहिलो परिच्छेद अन्तर्गत शोध परिचय मूल शीर्षक राखिएको छ। यस अन्तर्गत शोधपत्रको शीर्षक, शोधकार्यको प्रयोजन, विषय परिचय, समस्याकथन, शोधको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समिक्षा, शोधकार्यको औचित्य महत्व र उपयोगिता, अध्ययन र विश्लेषण विधि, शोधकाईको सीमाङ्कन, सामग्री संकलन विधि, शोध विधि, शोधपत्रको रूपरेखा गरी जम्मा बाह्र वटा उप-शीर्षक दिएर पहिलो परिच्छेद तयार पारिएको छ।

दोस्रो परिच्छेदमा गायत्रीप्रसाद रिजालको जीवनी र साहित्य यात्रा मूल शीर्षक राखिएको छ। यस अन्तर्गत गायत्रीप्रसाद रिजालको जीवनीमा जन्म र जन्मस्थान, बाल्यकाल, स्वाभाव, रुची, शिक्षादीक्षा, प्राथमिक, निम्न माध्यमिक र माध्यमिक शिक्षा, उच्च शिक्षा, दाम्पत्य जीवन र पारिवारिक स्थिति, जागिरका विभिन्न क्रम, आर्थिक अवस्था, विद्यार्थी जीवन, भ्रमण, अष्मिणीय घटना तथा आवद्धता र लेखनको थालनी र प्रकाशित कृतिहरूमा उनको समग्र प्रकाशित कृतिहरूको सूची, गायत्रीप्रसाद रिजालको व्यक्तित्वमा बाह्य व्यक्तित्व, आन्तरिक व्यक्तित्व, शारीरिक व्यक्तित्व, व्यक्तित्वका विभिन्न पाटाहरू जसमा मुख्य त साहित्यिक व्यक्तित्व जसमा उपन्यासकार व्यक्तित्व, कवि व्यक्तित्व, खण्डकाव्यकार व्यक्तित्व, कथाकार व्यक्तित्व, गीति काव्यकार व्यक्तित्व र निबन्धकार व्यक्तित्व छ। त्यसैगरी साहित्येतर व्यक्तित्वमा शिक्षक व्यक्तित्व, राजनैतिक व्यक्तित्व, संस्थापक संकलन र सम्पादक व्यक्तित्व र सामाजिक व्यक्तित्व र जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व बीच अन्तरसम्बन्धका साथै यसै परिच्छेदमा गायत्रीप्रसाद रिजालको साहित्ययात्रा जस्ता विभिन्न उपशीर्षक राखेर दोस्रो परिच्छेद तयार पारिएको छ।

तेस्रो परिच्छेद अन्तर्गत निबन्धको सैद्धान्तिक परिचय तथा विकासक्रम यस अन्तर्गत निबन्धको परिचय, पृष्ठभूमि, निबन्धको विधागत परिचय, निबन्ध शब्दको व्युत्पत्ति, निबन्धको परिभाषा, निबन्धको तत्वहरू, विषय, सम्वेदना, निजात्मकता उद्देश्य, लघु, आयतन वा संक्षिप्तता, रचनाको शैलीलाई आधार मानिएको छ र त्यसपछि निबन्धको वर्गीकरण गरिएको छ। निबन्धको वर्गीकरण छ १) विषयका आधारमा २) अभिव्यक्तिका आधारमा। विषयका आधारमा दुई भेद देखाइएको छ। अ) विषयनिष्ठ वा

परात्मक निबन्ध आ) विषयनिष्ठ(व्यक्तित्वनिष्ठ) वा निजात्मक निबन्ध भने अभिव्यक्तिका आधारमा चार वर्गमा विभाजन गरिएको छ ।

१) वर्णनात्मक निबन्ध

२) विवरणात्मक निबन्ध

३) विचारात्मक निबन्ध

४) भावनात्मक निबन्ध

यसै परिच्छेदमा नेपाली निबन्धको विकासक्रमको वर्णन गरिएको छ ।

चौथो परिच्छेद अन्तर्गत गायत्रीप्रसाद रिजालको 'के छ ! "प्रजातन्त्र"मा' (२०७४) निबन्ध सङ्ग्रह भित्रको निबन्धहरूको अध्ययन र रिजालको निबन्ध क्षेत्रमा स्थान रहेको छ । जस अन्तर्गत कृति परिचय, 'के छ ! "प्रजातन्त्र"मा' (२०७४) निबन्ध सङ्ग्रह भित्रको निबन्धहरूको वर्गीकरण रहेको छ । उक्त १७ वटा निबन्ध विचारात्मक प्रकारका रहेका छन् भने ऐतिहासिक र भौगोलिक सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित देखिन्छ । यस परिच्छेदमा सत्र वटा निबन्धहरूलाई विषय, सम्वेदना, निजात्मकता, उद्देश्य, संक्षिप्तता लघु आयतन र रचना शैलीका आधारमा अध्ययन गरिएको छ ।

यसैगरी पाचौँ परिच्छेदमा उपसंहार तथा निष्कर्ष राखिएको छ । यस परिच्छेदमा प्रस्तावित सबै परिच्छेदमा गरिएको अध्ययन र विश्लेषणको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ साथै भावी कार्यको संभावित सोध शिर्षकहरू राखिएको छ । शोधपत्रको अन्त्यमा तयार पार्दा सन्दर्भ सामग्रीका रूपमा लिएका सन्दर्भ सामग्रीहरूको सूची तयार गरि राखिएको छ ।

शोधार्थी

रुपा राना

नेपाली भाषा विभाग

महेन्द्र रत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाम

विषय सूची

शिर्षक	पेज नं
प्रथम परिच्छेद	
शोधपत्रको पचिय	१-८
१.१ शोधशीर्षक	१
१.२ शोधकार्यको प्रयोजन	१
१.३ विषय परिचय	१
१.४ समस्या कथन	२
१.५ शोधको उद्देश्य	२
१.६ पूर्व कार्यको समिक्षा	३
१.७ शोधकार्यको औचित्य महत्व र उपयोगिता	४
१.८ अध्ययन र विश्लेषण विधि	५
१.९ शोधकार्यको सीमाङ्कन	५
१.१० सामग्री संकलन विधि	५
१.११ शोध विधि	६
१.१२ शोधपत्रको रूपरेखा	६
दोस्रो परिच्छेद	
गायत्रीप्रसाद रिजालको जीवनी र साहित्य यात्रा	८-२४
२.१ गायत्रीप्रसाद रिजालको जीवनी	८
२.१.१ जन्म र जन्मस्थान	८
२.१.२ बाल्यकाल	८
२.१.३ स्वभाव	८
२.१.४ रुची	९
२.१.५ शिक्षादीक्षा	९
२.१.६ प्राथमिक, निम्नमाध्यमिक र माध्यमिक शिक्षा	९
२.१.७ उच्च शिक्षा	१०
२.१.८ दाम्पत्य जीवन र पारिवारिक स्थिति	१०
२.१.९ जागीरका विभिन्न क्रम	१०
२.१.१०. आर्थिक अवस्था	११

२.१.११ विद्यार्थी जीवन	११
२.१.१२ भ्रमण, अविष्मरणीय घटना तथा आवद्धता	१२
२.१.१३ लेखनको थालनी र प्रकाशित कृतिहरु	१२
२.२ गायत्रीप्रसाद रिजालको व्यक्तित्व	१३
२.२.१ बाह्य व्यक्तित्व	१४
२.२.२ आन्तरिक व्यक्तित्व	१५
२.२.३ शारीरिक व्यक्तित्व	१५
२.२.४ व्यक्तित्वका विभिन्न पाटाहरु	१५
२.२.५ साहित्यकार व्यक्तित्व	१६
२.२.६ साहित्येतर व्यक्तित्व	१८
२.२.७ जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वबीच अन्तर्सम्बन्ध	२०
२.२.८ निष्कर्ष	२१
२.३ गायत्रीप्रसाद रिजालको साहित्ययात्रा	२१

तेस्रो परिच्छेद

निबन्धको सैद्धान्तिक परिचय तथा विकासक्रम

२५-४१

३.१ निबन्धको सैद्धान्तिक परिचय	२५
३.१.१ पृष्ठभूमि	२५
३.१.२ निबन्धको विधागत परिचय	२५
३.१.३ निबन्ध शब्दको व्युत्पत्ति	२७
३.१.४ निबन्धको परिभाषा	२८
३.१.५ निबन्धको तत्वहरु	३२
३.२ निबन्धको वर्गीकरण	३३
३.२.१ नेपाली निबन्धको विकासक्रम	३६

चौथो परिच्छेद

गायत्रीप्रसाद रिजालको 'के छ, ! "प्रजातन्त्र"मा' निबन्धको

अध्ययन तथा निबन्धको क्षेत्रमा स्थान

४२-९३

४.१ कृति परिचय	४२
४.२ "के छ प्रजातन्त्रमा" निबन्धसङ्ग्रह भित्रका निबन्धहरुको वर्गीकरण	४३
४.३ "के छ प्रजातन्त्रमा" निबन्ध सङ्ग्रहको अध्ययन र विश्लेषण	४५
४.३.१ प्रधानमन्त्री	४५
४.३.२ के नेपाल साच्चीकै स्वीट्जरल्याण्ड जस्तै बन्छ ?	४७

४.३.३ भाषण	५०
४.३.४ वेकुफताको परिचय	५२
४.३.५ राज्यका बलजफतकार	५४
४.३.६ राज्यको दुर्दशा	५८
४.३.७ गणतान्त्रिक अवतारको पूर्वार्ध	६०
४.३.८ तानाशाहीयता	६३
४.३.९ 'के छ ! "प्रजातन्त्र"मा'	६६
४.३.१० शहीदै शहीद	६९
४.३.११ नाक	७१
४.३.१२ मानव बचाउ युद्ध	७४
४.३.१३ गृहप्रत्यारोपण	७७
४.३.१४ षडाएका जिन्दगीहरु	८०
४.३.१५ प्रजातन्त्रको नजिरहरु	८२
४.३.१६ कुन हत्या ठूलो	८५
४.३.१७ हाम्रो भूमि फिर्ता दे	८७
४.३.१८ गायत्रीप्रसाद रिजालका निबन्धात्मक विशेषताहरु	९१
४.३.१९ गायत्रीप्रसाद रिजालको नेपाली निबन्धको क्षेत्रमा स्थान	९१

पाचौं परिच्छेद

५.१ उपसंहार तथा निष्कर्ष	९४-९७
सम्भावित शोध शीर्षकहरु	
सन्दर्भग्रन्थ सूची	

चिह्न तथा सङ्क्षेपीकरण

( )	कोष्ठक चिह्न
“ ”/‘ ’	उद्धरण चिह्न
/	र, वा
—	योजक चिह्न
□	अनुच्छेद समापन चिह्न
१. इ.न.पा.	इलाम नगरपालिका
२ इ.स.	ईस्वी सन् त्रि.वि.वि.
३ उ.मा.वि.	उच्च माध्यमिक विद्यालय
४ एम. ए	मास्टर अफ आर्ट्स्
५ एल. एल. बी.	व्याचलर अफ ल
६ एम. ए	मास्टर अफ आर्ट्स्
७ क्र.सं.	क्रम सङ्ख्या
८ गा.वि.स.	गाउँ विकास समिति
९ डा.	डाक्टर
१०. नं.	नम्बर
११ नि.मा.वि.	निम्नमाध्यमिक विद्यालय
१२ म.र.ब. क्याम्पस	महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस
१३ पृ.	पृष्ठ
१४ प्रा.वि.	प्राथमिक विद्यालय
१५ मा.वि.	माध्यमिक विद्यालय
१३ वि. एड.	व्याचलर अफ एजुकेशन
१६ वि.सं.	विक्रम सम्वत्
१७. स्व.	स्वर्गीय
१८. प्र.म.	प्रधानमन्त्री
१९. त्रि. वि.	त्रिभुवन विश्वविद्यालय